

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

І. ЯКОВІУК
*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії держави і права
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

Процес міждержавного об'єднання в Європі на всіх етапах свого розвитку потребував високого рівня правового регулювання. З моменту заснування в 1951 р. першого інтеграційного об'єднання в Європейському Союзі склалася унікальна система джерел права, яка поєднує неоднорідні за своєю природою джерела (елементи джерел як міжнародного, так і національного права), що є свідченням досягнення компромісу між наднаціональним і міжурядовим методами правового регулювання, що застосовуються у праві ЄС.

Досліджуючи джерела права ЄС, правники спираються передусім на положення загальної теорії джерел права, що набувають свого розвитку у працях як вітчизняних: О. Лаби, О. Москаленка, В. Муравйова, Р. Петрова, О. Стрельцової, К. Смирнової, російських: Л. Ентіна, Л. Канаєвої, С. Кашкіна, М. Марченка, В. Малахова, А. Рассмагіної, Б. Топорніна, А. Шевцова, так і зарубіжних вчених: Е. Арнула, С. Везеріл, Д. Лесока, Г. Ісаака та М. Бланке, Ж. Жаке, П. Крейга та Г. де Бурки, К. Ленаертса та П. фон Ньюффеля, Ж. Стейнер, Т. Трідімаса, М. Хорспул та М. Хамфріса, Дж. Шо та ін. При цьому вивчення системи джерел права ЄС ускладнюється низкою факторів, серед яких передусім слід вказати на комплексний характер права Союзу, багатоманітність і неоднорідність його джерел, а також невизначеність на загальнотеоретичному рівні самого поняття «джерело права», яке породжує нескінченні наукові дискусії.

Відзначаючи багатогранність та умовність терміна «джерело права», введеного до наукового обігу римським істориком Т. Лівієм [1, с. 222], дослідники традиційно вказують на незбіг понять «джерело права» та «форма права». Зокрема, джерело права розглядається як більш широка категорія, в якій форма права є лише однією зі складових. Так, на думку І. Лукашука, поняття «джерело» охоплює не лише форму існування норми, а й спосіб її створення [2, с. 18]. Поширеним є також підхід, за яким «форма права» відображає суто внутрішню організацію змісту норм права та його зовнішнього прояву, у той час як «джерело»

ло права» — витоки формування права, систему факторів, які визначають його зміст і форми вираження [3, с. 329]. Такий підхід щодо визначення співвідношення між джерелом і формою права М. Чижев висловив ще у 1878 р. На його думку, «поняття форми права знаходиться у тісному зв'язку з поняттям джерела змісту, що наповнює юридичні форми... Під джерелом права ми розуміємо корінь, від якого розгалужується право; причину, що втілює право в ту чи іншу форму» [4, с. 2–3]. Указаний підхід поділяється також європейськими правознавцями. Так, Д. Лесок підкреслює, що джерело права (*source of law*) — це причина права (*cause of law*), так званий креативний елемент, який бере участь у формуванні норми права і в той же час сам може виступати нормою права [5, с. 102]. К.-Д. Боршарт, у свою чергу, зазначає, що «термін «юридичне джерело» є двозначним: у своєму початковому значенні він стосується причини виникнення правового забезпечення, іншими словами, мотивації створення правової конструкції. Відповідно до цього визначення «юридичним джерелом» законодавства Співтовариства [Європейського Союзу] є бажання забезпечення миру та створення кращої Європи... З іншого боку, юридичною мовою вислів «юридичне джерело» стосується походження та складових елементів закону» [6, с. 60].

Європейські правники, не вдаючись до ґрунтовної розробки поняття «джерело права», традиційно розглядають його у двох проявах — формальному та матеріальному. Під формальними джерелами зазвичай розглядають «юридичні процедури і методи, що використовуються у процесі прийняття правил загального характеру, що є юридично-обов'язковими». «Матеріальне джерело» засвідчує існування прийнятих у встановленому порядку правових норм, що мають обов'язкову юридичну силу [7, с. 86]. Такий підхід поділяється окремими вітчизняними і російськими правниками [8; 9; 10], на думку яких, формально-юридичними джерелами охоплюються способи внутрішньої організації і зовнішнього вираження і закріплення норм права, а під матеріальними розуміють сили або фактори (історичні, культурні, релігійні, політичні, економічні та інші правотворчі фактори об'єктивного характеру), які обумовлюють виникнення, розвиток, зміст права [8, с. 29–77].

У процесі дослідження змісту поняття «джерело права» необхідно також зважати на пануючий у юридичній спільноті тип праворозуміння. Н. Пархоменко з цього приводу зазначає, що сучасне праворозуміння є підставою для визнання багаторівневості системи джерел права, застосування комплексного — інтегративного підходу до вивчення та розвитку теорії джерел права, поєднання формальних та змістових аспектів розуміння права, усвідомлення поняття джерела права через такі поняття, як «справедливість», «свобода», «реальні суспільні відносини» тощо поряд із формально-юридичними складовими «норма», «юридичний текст», «закон» [9, с. 7].

Слід зазначити, що з огляду на складність і комплексність вказаної юридичної категорії, її певну історичну мінливість та належність дослідників до різних правових шкіл, у яких сформувалося бачення джерел права ЄС, правознавці зазвичай утримуються від обґрунтування критеріїв виокремлення джерел права ЄС і лише окремі автори детально зупиняються на їх сутнісних характеристиках. Так, О. Москаленко виділяє низку критеріїв (наявність у джерелі норм

інтеграційного права; загальнообов'язковість або персоніфікована обов'язковість джерела; офіційно-документарна форма; визнання державою (або ЄС) за тією чи іншою формою вираження права статусу «джерело права») [11, с. 6, 14], які у сукупності дають змогу виділити джерело права ЄС серед інших правових явищ. Відповідно до цих критеріїв джерелом права ЄС правник визнає лише міжнародний договір; міжнародно-правовий звичай, сформований у процесі європейської інтеграції; регламенти і директиви ЄС; загальні принципи права Союзу; прецедентне право Суду ЄС, тоді як рекомендаційні та інші акти «м'якого права» ЄС не розглядаються як його джерела.

На думку К. Смирної, до джерел права ЄС мають бути віднесені: установчі договори та акти, прирівняні до них; нормативні акти, ухвалені компетентними структурами Союзу; загальні принципи права, що є спільними для конституційного і кримінального права держав — членів ЄС; принципи права, що були розвинуті та розтлумачені Судом ЄС; міжнародні угоди з третіми країнами і міжнародними організаціями та акти органів співробітництва, створених на базі таких угод [12, с. 7].

Західними правниками висловлюються різні погляди щодо переліку джерел права ЄС, при цьому їх спільні видові характеристики детально не аналізуються. Так, С. Везеріл, К. Ленаертс, П. фон Ньюфельс джерелами права ЄС вважають лише три групи актів: установчі договори ЄС, нормативні акти установ ЄС та загальні принципи права, сформовані у прецедентній практиці Суду ЄС [13, с. 665; 14, с. 27]. Разом із тим М. Хорспул та М. Хамфріс дотримуються ширшого підходу до цього питання: джерелами вважаються усі форми закріплення правових норм (як нормативно-правові акти, так і рішення установ ЄС, що є індивідуальними актами, рекомендації та висновки, «м'яке право» (меморандуми, циркуляри, політичні заяви, резолюції)), які можуть породжувати юридичні обов'язки у суб'єктів права ЄС як прямо, так і опосередковано [15, с. 104].

З урахуванням особливостей побудови правової системи Європейського Союзу вказаний широкий підхід щодо кола джерел права ЄС найбільш повно відображає специфіку його джерел. У зв'язку з цим вважаємо, що використовувати поняття «джерело права ЄС» більш доцільно у контексті форм зовнішнього вияву норм права, на підставі яких суб'єкти права ЄС наділяються правами та виконують зобов'язання. Так, у праві ЄС важливого значення набувають рекомендаційні акти, які можуть породжувати у суб'єктів правовідносин певні зобов'язання, невиконання яких може стати підставою, якщо і не застосування безпосередніх негативних наслідків, то, принаймні, суттєвого ускладнення в майбутньому можливості реалізації наданих їм прав у рамках інтеграційного утворення. Зокрема, у ч. 2 ст. 117 Договору про функціонування ЄС передбачається, що недотримання державою-членом рекомендації Комісії звільняє інші держави-члени від обов'язку враховувати проблеми такої держави. Крім того, Суд ЄС у своїй практиці неодноразово наголошував на обов'язку національних судів держав-членів використовувати рекомендаційні акти Союзу для тлумачення національного законодавства. Так, у рішенні у справі C-322/88 «*Grimaldi v Fondes des Malaises Professionnelles*» від 13.12.1989 р. [16, с. 4407] підкреслив, що «рекомендаційні акти установ Європейського Союзу не можуть розглядатися

такими, що не породжують юридичних зобов'язань взагалі. Суди держав-членів зобов'язані їх урахувати під час вирішення справ по суті та здійснення тлумачення норм національного права, що прийняті з метою імплементації норм права ЄС» (п. 18). Численні рекомендації інституцій Союзу можуть ухвалюватися також щодо третіх держав, які перебувають у процесі вступу до ЄС. У разі неврахування або неповного врахування їх положень держава не буде притягуватися до юридичної відповідальності, однак вказана обставина може створити суттєві перешкоди у подальшому процесі її інтеграції у ЄС.

Таким чином, відповідно до широкого підходу джерелами права Європейського Союзу вважаються усі форми зовнішнього вираження норм права, що прямо або опосередковано породжують юридичні зобов'язання та впливають на поведінку суб'єктів права ЄС.

Складна правова природа Євросоюзу обумовлює гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх вираження та фіксації у формі джерел права. Підтвердженням цього можна вважати широке використання у правовому полі ЄС специфічних нормативно-правових актів, а також актів неюридичного характеру та інших джерел, які не властиві як національним правовим системам, так і міжнародно-правовій системі.

Джерела права ЄС беруть свій початок із національних правових систем держав-членів та міжнародного публічного права. Так, існує тісний зв'язок права ЄС із правопорядками держав-членів, з яких воно рецепіює правові концепції і принципи, юридичні конструкції. Йдеться передусім про загальні принципи права, зміст яких встановлює Суд ЄС шляхом аналізу права держав-членів на предмет наявності в ньому спільних принципів. Так, відповідно до ч. 3 ст. 6 Договору про ЄС загальними принципами права Союзу визнаються основоположні права, які випливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів. Наприклад, у рішенні Суду ЄС у справі 155/79 «*AM & S проти Комісії*» [17, с. 1575] було визначено, що всі правові системи держав-членів захищають професійну таємницю, а потім Суд встановив, які саме елементи цього захисту визнані в усіх національних правових системах. У підсумку було обґрунтовано наявність такого аспекту права на захист обвинуваченого, як захист професійної таємниці правника.

Зв'язок між джерелами права ЄС та міжнародного публічного права обумовлений передусім тим, що основою функціонування Союзу є міжнародні публічні договори, які мають найвищу юридичну силу в його правопорядку і визначають правовий статус інших джерел права. Те, що право ЄС ґрунтується на міжнародному договорі, дає підстави окремим авторам стверджувати, що воно є одним із різновидів міжнародного правопорядку [18, с. 62–65]. Однак з цим висновком не можна погодитися, оскільки в Європейському Союзі створена унікальна система правового регулювання, яка суттєво відрізняється від класичних систем національного та міжнародного права. Невипадково у правовій доктрині її прийнято характеризувати як автономну, *sui generis*. Ще у рішенні у справі 6/64 «*Flaminio Costa v E.N.E.L.*» Суд ЄС постановив: «На відміну від звичайних міжнародних договорів Договір про ЄЕС утворив свою власну правову систему, що із набуттям чинності Договором стала складовою частиною правових систем держав-членів» [19, с. 585].

О. Москаленко з цього приводу зазначає, що незважаючи на міжнародно-правові корені цієї організації, подальший розвиток права ЄС як особлива автономна система наклав відбиток і на джерела права, обумовивши їх специфіку [11, с. 1]. Отже, система джерел права ЄС суттєво відрізняється від міжнародного права. Передусім це знаходить свій вияв у тому, що в міжнародному праві відсутні вичерпний перелік джерел та їх ієрархія; це право слабоструктуроване [20, с. 11]. Натомість праву ЄС притаманні відносна вичерпність переліку джерел, їх ієрархічність, унаслідок чого це право є добре організованим, систематизованим і внутрішньо узгодженим. Окрім того, на відміну від права традиційної міжнародної організації, основним призначенням якого є регулювання порядку функціонування цієї організації, право ЄС покликане забезпечувати розвиток інтеграційних процесів між державами-членами. Це, зокрема, означає наявність специфічного предмета правового регулювання у праві Європейського Союзу.

Відмінними є також механізми дії та юрисдикційного захисту норм права, що містяться у джерелах вказаних систем права. Так, не у всіх державах-членах згідно з конституційним законодавством застосовуються принципи верховенства, прямого застосування та прямої дії норм міжнародного права. Зокрема, вони не характерні для держав, що дотримуються дуалістичної моделі співвідношення норм міжнародного і національного права. Відповідно норми міжнародного права застосовуються у таких державах виключно шляхом імплементації за допомогою національного законодавства. Серед таких країн – більшість держав-членів ЄС: Австрія, Велика Британія, Данія, Італія, Ірландія, Мальта, Німеччина, Словаччина, Фінляндія, Чехія, Угорщина, Швеція [13, с. 688–695] та ін. Разом із тим принципи верховенства, прямої дії норм права ЄС автоматично діють у правопорядку Союзу щодо всіх держав-членів незалежно від їх моделі співвідношення норм міжнародного і національного права.

Своєрідний порядок нормотворчості, в якому активна роль належить Суду ЄС, також значно відрізняє право Євросоюзу від права міжнародних організацій [22, с. 63]. С. Гоці підкреслює, що «система спільноти бере свій початок у системі міжнародного права... Однак діяльність його інституцій (ЄС), зокрема діяльність судових органів Євросоюзу, дала змогу перетворити його на нову юридичну й політичну систему» [23, с. 42]. Аналогічного висновку доходить М. Ентін, на думку якого «судове нормотворення перетворилося на одну з відмінних рис правового порядку, що виник на основі договорів про створення ЄС. Вироблені Судом ЄС юридичні концепції стали частиною права співтовариств. Саме це право у своїх найважливіших характеристиках і проявах склалося значною мірою під впливом його практики» [24, с. 15].

Особливості правопорядку ЄС додає той факт, що Лісабонським договором було започатковано унікальний для міждержавних об'єднань механізм участі громадян у законодавчому процесі (ч. 4 ст. 11 ДЄС). Зазначимо, що ця практика не тільки не властива міжнародному праву, а й недостатньо поширена в сучасних державах розвиненої демократії (Велика Британія, Франція).

Указані особливості обґрунтовують висновок про автономність та відмінність права ЄС від міжнародного права.

Досить складним з теоретичної точки зору є питання про класифікацію джерел права ЄС, яка відображає характерні риси і особливості кожного із різ-

новидів вказаної системи. У теорії найбільшого поширення набув поділ джерел права ЄС на первинні й вторинні [25, с. 48–49; 26, с. 18; 1, с. 236], щоправда, у поняття «первинні» («основні») та «вторинні» («допоміжні», «похідні», «секундарні») джерела автори вкладають різний зміст: спосіб утворення (формування, походження) та/або ієрархічна підпорядкованість та порядок застосування, що, у свою чергу, можуть бути окремими засадами для класифікації.

Д. Лесок критерієм поділу джерел вважає спосіб їх утворення. Відповідно до первинних джерел як актів, укладених державами або безпосередньо ЄС, він відносить установчі договори, конвенції між державами-членами, міжнародні договори ЄС, тоді як до вторинних джерел — тобто актів, що приймаються на їх основі, віднесені правові акти інститутів та органів ЄС, а також «суддівське законодавство», яке містить прецеденти та загальні принципи права [5, с. 103]. У свою чергу А. Капустін за порядком формування виділяє первинні (норми установчих договорів та ті конвенційні норми, які вносять зміни в установчі договори, звичаєві норми та норми загального міжнародного права) та вторинні джерела (юридичні акти, засновані на нормах первинного права, спрямовані на досягнення цілей і завдань, встановлених нормами первинного права) [27, с. 244–245]. Отже, на думку вказаних науковців, первинні джерела охоплюють акти, укладені безпосередньо державами-членами та Європейським Союзом як установчою владою (установчі договори Союзу, договори, що вносять зміни до них, Хартія про основоположні права ЄС, договори про приєднання нових держав тощо). Вони мають вищу юридичну силу і їх юридична чинність не може оспорюватися в Суді Правосуддя. Вторинні джерела (регламенти, директиви, рішення, висновки, рекомендації тощо) приймаються інститутами ЄС на підставі первинних і, відповідно, повинні їм відповідати.

Окремо за способом застосування А. Капустін виділяє основні та допоміжні джерела. До основних окрім установчих договорів ЄС, міжнародних угод із третіми державами та актів інституції він відносить практику Суду Правосуддя, а до допоміжних — правову доктрину [27, с. 314]. Однак, на думку В. Муравйова, судовий прецедент та правову доктрину в такому разі слід розглядати як допоміжні джерела права [28, с. 103].

О. Лаба надає перевагу ступеню обов'язковості як критерію поділу джерел на основні та допоміжні. До основних джерел дослідниця відносить міжнародні договори про заснування ЄС, міжнародні договори, укладені ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права, акти органів ЄС зобов'язального характеру, загальні принципи права, що є спільними для конституційного та кримінального права країн — членів ЄС. Допоміжними джерелами науковець вважає рішення Суду Правосуддя [29, с. 17].

На думку Д. Тихоновецького, основу первинного права складають установчі договори, а також «судові рішення, які тлумачать положення установчих договорів». Вторинне право являє собою *corpus legi*, підпорядкований настановам первинного права і який не повинен суперечити йому, санкціонується виключно в межах повноважень, указаних в установчих договорах. Тож вторинне право є результатом нормотворчості інститутів Союзу [30, с. 24–26].

Спірною є класифікація, відповідно до якої на одну сходинку ставляться категорії, що не підлягають порівнянню, тобто характеризують певне явище з

різних боків. Зокрема, це має місце у І. Грицяка, який пропонує виділяти такі типи джерел: основні (первинне законодавство, похідне законодавство), похідні (нетипові акти, додаткове законодавство, зовнішні джерела) та неписані (загальні принципи права ЄС, судова практика) [31, с. 63].

Варто звернути увагу, що поділ джерел права ЄС на первинні та вторинні досить часто критикується дослідниками. Слід погодитися із О. Москаленком, що такий спрощений поділ джерел права ЄС неефективний, оскільки він не вміщує всю різноманітність численних та різнопланових джерел права Євросоюзу [11, с. 7]. Це стосується передусім загальних принципів права, загальних принципів права Європейського Союзу, прецедентів Суду ЄС, міжнародних угод Союзу, які не можуть бути повністю віднесені до однієї із вказаних класифікаційних груп.

Таке важливе джерело, як загальні принципи права, не можуть належати до первинного права, оскільки воно створюється установчою владою — державами-членами, тоді як загальні принципи виникають незалежно від держав-членів, вони запроваджуються у правопорядок ЄС його судовими органами. При цьому питання про ієрархічне підпорядкування первинного права та загальних принципів вирішується нетипово. З одного боку, за своєю природою загальні принципи права є вищими за первинне право, але з другого — первинне право встановлює (конституює) сам правопорядок Союзу, а тому повинно мати вищу юридичну силу щодо будь-яких інших норм. Тому правозастосовна практика йде шляхом тлумачення положень права ЄС, у т. ч. первинного права, у контексті загальних принципів права. Включені у правопорядок ЄС, вони перетворюються на загальні принципи права ЄС.

Прецеденти судів ЄС можуть одночасно містити як норми первинного права, коли йдеться про норми-принципи права ЄС, так і норми права вторинного, у разі прийняття судом рішень, спрямованих на тлумачення чи роз'яснення правозастосування установчих договорів та інших актів первинного права. Прецеденти утворюються судами ЄС, що діють на підставі установчих договорів, а це, у свою чергу, дозволяє розглядати їх за походженням як вторинні джерела. З другого боку, суди ЄС, до компетенції яких входить офіційне тлумачення установчих договорів і створення на основі своїх прецедентних рішень нових норм права, розвивають право первинне [22, с. 79–80]. Тож поділ джерел права ЄС на первинні та вторинні є досить умовним, оскільки може бути застосованим не до всіх джерел його права.

У цьому зв'язку окремі дослідники пропонують доповнити первинні й вторинні джерела третинними або іншими групами джерел. Так, Л. Ентін до первинних джерел відносить зовнішні вирази норм права, що містяться в установчих договорах, які утворюють конститутивну першооснову Союзу, визначаючи основні параметри інтеграційного права, його особливості, умови формування і порядок застосування. На базі правових настанов первинного права формуються джерела вторинного права як результат правотворчості самого Союзу в особі його інститутів. Третинне (допоміжне, компліментарне) право охоплює правові норми, джерелом яких є акти, що відрізняються від установчих договорів та актів інститутів ЄС: міжінституційні угоди, внутрішні регламенти інститутів, нетипові акти з точки зору ст. 288 Договору про функціонування ЄС (вказівки, декларації, інструкції, заяви, комюніке тощо) [32, с. 113–115].

К. Ленаертс і П. фон Нюффель за точку відліку беруть походження норм права ЄС, які є «результатом дій держав-членів або установ Союзу». При цьому науковці поділяють їх на норми: 1) конститутивні, створені безпосередньо державами-членами (первинне право ЄС); 2) прийняті органами ЄС, у тому числі міжнародні зобов'язання (вторинне або похідне право ЄС); 3) інші, сформульовані через прецедентне право як загальні принципи правопорядку Союзу [13, с. 665]. Ті ж види джерел, але за критерієм суб'єкта прийняття, пропонує С. Везеріл. Так, авторка виділяє установчі договори як продукт діяльності держав-членів, законодавство як результат роботи політичних інститутів ЄС та загальні принципи права ЄС як внесок судової інституції [14, с. 27]. Подібного підходу дотримуються й інші британські науковці М. Хамфрейс та М. Хорспул з тією лише відмінністю, що до «інших джерел права ЄС» вони відносять міжнародні угоди, загальні принципи права ЄС, прецедентне право Суду Правосуддя, рекомендації та висновки, «м'яке» право (меморандуми, циркуляри, заяви і резолюції) [15, с. 104].

О. Стрельцова пропонує класифікувати формально-юридичні джерела права ЄС відповідно до форм, в які втілюються загальнообов'язкові правові приписи інститутів і органів Союзу і держав-членів на: 1) джерела первинного і вторинного права (законодавства); 2) джерела договірної права; 3) джерела прецедентного права; 4) загальні принципи права [10, с. 7]. О. Москаленко, у свою чергу, пропонує зосередитися на класифікації джерел за певними рівнями відповідно до їх місця в ієрархії: перший рівень утворюють установчі договори, низка найбільш важливих рішень Ради та загальні принципи права ЄС; другий – міжнародно-правові зобов'язання Союзу, які впливають з усіх джерел міжнародного права; третій рівень складають прецеденти Суду ЄС; до четвертого рівня належать нормативно-правові акти, що приймаються органами ЄС, закриті конвенції між державами-членами, які укладаються з метою реалізації положень установчих договорів, а також звичаї, сформовані в процесі європейської інтеграції [11, с. 7–8].

Ускладнену класифікацію пропонує П. Свобода, в основу якої також покладено ієрархічний критерій: 1) первинне право (установчі договори); 2) рішення судів ЄС; 3) загальні правові принципи; 4) зовнішні договори; 5) секундарне (похідне) право I (акти інституцій); 6) секундарне (похідне) право II (імплементаційні акти); 7) терціарне право (угоди між державами-членами, предмет яких може частково суміщатися із правом ЄС) [33, с. 73]. Щоправда, цей підхід не отримав підтримки з боку інших правників.

Достатньо популярним є поділ джерел права ЄС за формою зовнішнього виразу на писані та неписані. З цього приводу Т. Хартлі вказує, що за основу класифікації джерел може також братися відмінність між писаним правом, що створене будь-яким наділеним владними повноваженнями органом, і неписаним правом – рештою норм. Писані норми права ЄС можуть прийматися державами-членами або інститутами ЄС. Відмінність між цими групами полягає в тому, що дія неписаного права є невизначеною до моменту його визнання судом. Отже, певною мірою можна стверджувати, що воно «народжується» судами. Одночасно автор зауважує, що за низкою суттєвих ознак неписане право відрізняється від прецедентного права [34, с. 100].

Поширеним є також поділ джерел права ЄС за сферою дії на внутрішні, що діють виключно в межах правопорядку Союзу, та зовнішні, які регулюють суспільні відносини з третіми суб'єктами [35, с. 240, 241]. Так, К. Смирнова до системи внутрішніх джерел права ЄС відносить установчі документи; ухвалювані інститутами ЄС акти зобов'язального характеру, прийняття яких прямо передбачене в установчих договорах; нетипові джерела, що не належать ані до установчих документів, ані до актів інститутів, оскільки юридична природа та сила їх відрізняються від юридичної природи та сили зазначених вище актів (акти, створені в процесі практичної діяльності органів Союзу та Суду ЄС: акти представників держав-членів, об'єднаних у Раді Євросоюзу); конвенції держав-членів; міжінституційні угоди; загальні принципи права. До системи зовнішніх джерел вона відносить міжнародні угоди, укладені компетентними структурами ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права; міжнародні угоди, що їх держави-члени укладають з третіми країнами та міжнародними організаціями в рамках колишніх II та III опори; акти зобов'язального характеру, ухвалювані органами співробітництва з третіми країнами та міжнародними організаціями, які було створено на основі укладених міжнародних угод [12, с. 10–11].

Різноманітність класифікаційних підходів повною мірою відображає складність та неоднорідність системи джерел права ЄС. Як наслідок на сьогодні юристами не вироблено єдиної універсальної класифікації джерел права ЄС. Це пов'язано не лише з відсутністю згоди щодо змістовного наповнення поняття «джерело права». Передусім зазначене завдання ускладнюється особливостями права ЄС як системи, що перебуває в постійному русі, є динамічною та невпинно змінюється. Саме через це окремі вчені наголошують на необхідності опрацювання критеріїв класифікації джерел права ЄС, адекватних розвитку інтеграційних процесів [36, с. 194; 37, с. 291–293].

Слід зазначити, що ще у 1992 р. до Маастрихтського договору додавалася «Декларація про ієрархію актів Співтовариства» [38, с. 158], яка передбачала скликання 1996 р. міжурядової конференції, покликаної визначити, наскільки можливо переглянути класифікацію актів ЄС та запровадити відповідну ієрархію між ними. Однак, на жаль, вона так і не відбулася. Про складність джерельної проблематики свідчить також та обставина, що подальші зміни та доповнення до установчих договорів, у тому числі Лісабонський договір, не вирішили проблеми поділу джерел права ЄС.

Проведений аналіз засвідчує, що проблематика, пов'язана із джерелами права як категорією не лише теорії права, а й міжнародного і європейського права, залишається не до кінця розробленою у сучасній зарубіжній і вітчизняній юридичній літературі. Складнощі з визначенням джерел права передусім пов'язані з відсутністю чітких критеріїв визначення джерел права. На сьогодні в Європейському Союзі не існує остаточно сформованого переліку джерел права. Більшість джерел права ЄС має унікальні особливості, які відрізняють їх як від джерел міжнародного публічного права, так і національного права держав-членів. До особливостей слід віднести такі: джерела права ЄС ґрунтуються на міжнародному праві або установчих договорах Союзу; такі джерела містять в обов'язковому порядку норми інтеграційного права; існує внутрішня ієрархія джерел права ЄС, що відрізняє їх від міжнародного права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Марченко М. Н.* Правовая система Европейского Союза : монографія / М. Н. Марченко, Е. М. Дерябина. — М. : НОРМА: ИНФРА-М. — 2012. — 704 с.
2. *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 2001. — 432 с.
3. *Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько.* — М. : Юристь, 1997. — 672 с.
4. *Чижев Н.* Источник и формы права : монографія / Н. Чижев. — Варшава : Тип. Ивана Носковского, 1878. — 255 с.
5. *Lasok D.* Law and Institutions of the European Union / D. Lasok. — 6th ed. — London ; Dublin ; Edinburgh : Butterworths, 1994.
6. *Абетка законодавства Європейського Співтовариства : пер. з англ.* — К. : ТОВ «Вірусам», 2001. — 112 с.
7. *Брунли Я.* Международное право : в 2 кн. / Я. Брунли. — М. : Прогресс, 1977. — Кн. 1. — 538 с.
8. *Марченко М. Н.* Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 760 с.
9. *Пархоменко Н. М.* Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / М. Н. Пархоменко. — К., 2009. — 32 с.
10. *Стрельцова О. В.* Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Стрельцова. — К., 2008. — 20 с.
11. *Москаленко О. М.* Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. М. Москаленко. — Х., 2005. — 17 с.
12. *Смирнова К. В.* Джерела права Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / К. В. Смирнова. — К., 2005. — 19 с.
13. *Lenaerts K.* Constitutional Law of the European Union / K. Lenaerts, P. van Nuffel. — Ed. by R. Bray. — 2nd ed. — London : Sweet & Maxwell, 2005. — 971 p.
14. *Weatherill S.* Cases and Materials on EU Law / S. Weatherill. — 7th ed. — Oxford : University Press, 2006. — 728 p.
15. *Horspool M.* European Union Law / M. Horspool, M. Humphreys. — 6th ed. — Oxford University Press, 2010. — 619 p.
16. *Judgment of the Court of Justice of the European Communities in the case C-322/88 «Grimaldi v Fondes des Malaises Professionnelles» of 13.12.1989 // European Court Reports.* — 1989.
17. *Case 155/79 «Australian Mining & Smelling Europe Ltd v Commission» // European Court Reports.* — 1982.
18. *Watt and Dashwood's European Union Law.* — 4th ed. — London : Sweet & Maxwell, 2000.
19. *Case 6/64 «Flaminio Costa v E.N.E.L.» // European Court Reports.* — 1964.
20. *Cassese A.* International Law / A. Cassese. — 2nd ed. — Oxford : Oxford University Press, 2005.
21. *Schermers H. G.* Judicial Protection in the European Communities / H. G. Schermers, D. F. Waelbroeck. — 5th ed. — Deventer, Boston : Kluwer Law and Taxation Publishers, 1992.
22. *Анакіна Т. М.* Судовий прецедент у праві Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Т. М. Анакіна. — Х., 2009. — 231 с.
23. *Гоці С.* Урядування в об'єднаній Європі / С. Гоці ; [пер. з італ. К. Тищенко]. — К. : К.І.С., 2003.

24. *Энтин М. Л.* Суд Европейских сообществ: правовые формы обеспечения западноевропейской интеграции / М. Л. Энтин. — М. : Междунар. отношения, 1987. — 176 с.
25. *Аракелян М. Р.* Право Европейского Союза : підручник / М. Р. Аракелян, М. Д. Василенко. — О. : Фенікс, 2012. — 390 с.
26. *Богачова Л. Л.* Джерела європейського та національного права / Л. Л. Богачова // Держ. буд-во та місцеve самоврядування : зб. наук. пр. / редкол. Ю. Г. Барабаш та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 24. — С. 17–26.
27. *Капустин А. Я.* Европейский Союз: интеграция и право / А. Я. Капустин. — М. : Изд-во РУДН, 2000. — 436 с.
28. *Муравйов В. І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В. І. Муравйов. — К. : Академ-Прес, 2002. — 426 с.
29. *Лаба О. В.* Право Європейського Союзу та право України: теоретико-правові проблеми співвідношення та гармонізації (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Лаба. — К., 2005. — 21 с.
30. *Тихоновецкий Д. С.* Судебная практика как источник Европейского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Д. С. Тихоновецкий. — М., 2004. — 152 с.
31. *Грицяк І. А.* Право та інститути Європейського Союзу : навч. посіб. / І. А. Грицяк. — К. : К.І.С., 2006. — 300 с.
32. *Європейське право. Право Європейського Союзу и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник / рук. авт. кол. и отв. ред. Л. М. Энтин.* — 3-е изд., пересмотр. и доп. — М. : Норма: Инфра-М, 2011. — 960 с.
33. *Свобода П.* Вступ до європейського права / П. Свобода; пер. з чес. О. Андрійчука. — К. : К.І.С., 2006. — 280 с.
34. *Хартли Т. К.* Основы права Европейского Сообщества: Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Т. К. Хартли; пер. с англ. и науч. ред. В. Г. Бенды. — М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — 703 с.
35. *Shaw J.* Law of the European Union / J. Shaw. — 3rd ed. — Palgrave, 2000.
36. *Абдуллин А. И.* Право Европейских Сообществ: к вопросу о классификации источников / А. И. Абдуллин // Правоведение. — 2001. — № 4. — С. 177–197.
37. *Топорнин Б. Н.* Европейское право : учебник / Б. Н. Топорнин. — М. : Юристь, 1998. — 456 с.
38. *Declaration on the hierarchy of Community Acts // Official Journal.* — 1992. — Serie C. — № 191.

Яковюк І. В. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика

Анотація. Проблемам визначення поняття «джерело права», розкриття його співвідношення з «формою права», формування системи джерел національного права традиційно приділяється значна увага у наукових розробках як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців. Проте на сьогодні в юридичній науці відсутній консенсус з указаних питань. Ще більшою невизначеністю у вітчизняній доктрині європейського і міжнародного права характеризується проблема визначення системи джерел права Європейського Союзу. В умовах невпинного зростання ролі Європейського Союзу у світовій геополітиці вивчення його джерел права набуває не лише теоретичного, а й важливого практичного значення. Це обумовлено прагненням України набути членства у ЄС, а отже, необхідністю здійснення адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Союзу. Відповідно в цій статті проведено аналіз основних підходів до визначення правових особливостей джерел права Європейського Союзу та виокремлення критеріїв їх систематизації.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська інтеграція, джерело права, форма права, внутрішньодержавні джерела права, джерела міжнародного права, джерела права Європейського Союзу.

Яковюк І. В. Система источников права Европейского Союза: общая характеристика

Аннотация. Проблемам определения понятия «источник права», раскрытию его соотношения с «формой права», формирования системы источников национального права традиционно уделяется много внимания в научных разработках как отечественных, так и зарубежных правоведов. Несмотря на это, сегодня в юридической науке отсутствует консенсус по указанным вопросам. Еще большей неопределенностью в отечественной доктрине европейского и международного права характеризуется проблема определения системы источников права Европейского Союза. В условиях непрерывного возрастания роли ЕС в мировой геополитике изучение источников его права приобретает не только теоретическое, но и важное практическое значение. Это обусловлено стремлением Украины получить членство в ЕС, а следовательно, необходимостью осуществления адаптации отечественного законодательства к законодательству Евросоюза. Соответственно, в этой статье проведен анализ основных подходов к вопросу определения правовых особенностей источников права Европейского Союза и определению критериев их систематизации.

Ключевые слова: Европейский Союз, европейская интеграция, источник права, форма права, внутригосударственные источники права, источники международного права, источники права Европейского Союза.

Iakoviuk I. System of the European Union Sources of Law: General Characteristic

Summary. Ukrainian doctrine as well as foreign traditionally pays a great attention on the problems of determination of notion «source of law», its correlation with «form of law», formation the system of national (domestic) sources of law. Nevertheless there is no consensus among scholars on these issues. More complicated is a problem of the European Union sources of law in national doctrine of European and international law. Considering the increasing role of the European Union in modern geopolitics investigation of its sources of law is not only a theoretical but a practical task. It is connected with the intention of Ukraine to become a member state of the EU and accordingly to adopt its legislation towards the European Union's one. This article deals with analysis of general approaches on determination of legal peculiarities of the European Union sources of law and criteria of its systematization respectively.

Key words: European Union, European integration, source of law, form of law, national (domestic) sources of law, sources of international law, European Union sources of law